

Az EU bővítési politikája: a Nyugat-Balkán

Dr. Remek Éva

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

1083 Budapest Ludovika tér 2.

Remek.Eva@uni-nke.hu

Absztrakt:

Jelen írás arra keresi a választ, hogy a mai integrációs Közösség(Európai Unió) milyen irányba, milyen célokkal, milyen eszközökkel kívánja az elődök víziójára épülő bővítési munkáját folytatni. Elemzésem a Közösség nyugat-balkáni irányultságát veszi górcső alá, az uniós biztonságpolitika szem előtt tartásával. Az írás rövid előzményként felvázolja az eddigi csatlakozási köröket, tapasztalatokat, majd bemutatja a bővítési politikát, a bővítési stratégia hasznát, azaz egy átfogó kép alkotására törekszik a nyugat-balkáni bővítési folyamat egészéről, a teljesség igénye nélkül. Így az elemzésnek nem célja az egyes országok egyenkénti bemutatása. Írásomban biztonságpolitikai aspektusnak tekintem magát a bővítési folyamatot, a csatlakozási feltételekkel, támogatásokkal együtt: ahol a jólét növekedésén túlmenően a bővítési folyamat stabilitást, biztonságot és jogállamiságot teremt az Európai Unióhoz csatlakozó országok számára. Különösen igaz ez a sokféle válsággal küzdött és küzdő Nyugat-Balkán térségre.

Kulcsszavak: Nyugat-Balkán, biztonság, válság.

1 Bevezetés

A téma aktualitása vitathatatlan, akár bővebben (Balkán), akár szűkebben (esetünkben a Nyugat-Balkán) értelmezve a régió együttműködését, politikai, gazdasági, s különös tekintettel biztonságpolitikai aspektusát elemezzük is.

Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán közötti partnerség az összes érintett fél érdekeit szolgálja. Alapvető cél volt és ma is: a béke, a stabilitás, a szabadság, a biztonság megteremtése, s fenntartása, továbbá az ott élők életminőségének javítása. E célok megvalósítására született meg a Stabilizációs és Társulási Folyamat (Stabilisation and Association Process, SAP), azaz a nyugat-balkáni országokkal kapcsolatos európai uniós politikai program. Ennek keretében az EU kereskedelmi engedmények (Autonóm Kereskedelmi Intézkedések), gazdasági és pénzügyi támogatások (CARDS program, lásd később), valamint szerződéses kapcsolatok (Stabilizációs és Társulási Megállapodások, Stabilisation and Association Agreements, SAA) együttesét kínálja. Minden egyes ország a SAP keretében tett vállalások teljesítésének függvényében lép előre. Az előrehaladásról éves jelentések készülnek, amelyekben a nyugat-balkáni országok arra irányuló készségét értékelik, hogy milyen mértékű az Európai Unióhoz való "közeledésük" (azaz az Európai Unióhoz történő jövőbeli csatlakozás lehetősége a Nyugat-Balkán valamennyi országa előtt nyitva áll).

Jelen írás¹³²a bővítés fő irányultságának tekintett nyugat-balkáni régió vizsgálatát tűzte kicélul, építve arra, hogy a Közösség is kiemelten fontos célként kezeli a térség országaiban a jogrend megerősítését, a jó kormányzás elvét, a jogi, a közigazgatási reformokat és a polgári társadalom fejlődését.¹³³

2 Előzmények

2.1 Mélyítési tapasztalatok

Az Európai Unió egy különleges képződmény, éppen ezért kérdések sora merül fel a vele kapcsolatos elemzéseknél. Pl. mi adta, illetve adja összetartó erejét? Demokratikus eszmék rejlettek a korabeli szándékok mögött, vagy Nyugat-Európa békéjének megteremtésére a gazdasági együttműködés csupán eszközül szolgált? A sort lehetne folytatni. Az azonban tagadhatatlan, hogy „az integráció keretében elért gazdasági prosperitás sosem látott politikai stabilitást garantált Európában, amivel az Európai Unió pótolhatatlan szerepet tölt be a második világháború utáni világrendben” – írja Andrew Moravcsik, az amerikai Harvard Egyetem

¹³² Ez az írásbeli elemzés a 7. BBK-án (2016. május 19-én, az Óbudai Egyetemen) elhangzott szóbeli előadás kibővített változata. A szóbeli előadáshoz az anyaggyűjtés 2016. május 18-án fejeződött be, az írásbeli anyag kéziratának lezárási ideje 2016. június 10. Az elemzés a régió egészére nézve végez vizsgálatot, s nem célja az egyes országok bővítésben éppen aktuális helyzetének részletes bemutatása.

¹³³ Az uniós jogszabályok összefoglalói. Integráció az Európai Unióba. http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18006_hu.htm A letöltés ideje: 2016.05.14.

professzora.¹³⁴ Sommásan fogalmazva: az európai integráció a szuverén államok történetileg újszerű együttműködése: olyan új formáció, ahol az államok szuverenitásuk egy részét átruházzák az általuk létrehozott intézményeikre. Mindez nem veszélyezteti a tagállam saját kultúráját, nyelvét, nemzeti azonosságának megőrzését. A tevékenység folyamatjellegű, így bővítés és mélyítés jellemzi, miközben a további fejlesztési lehetőségek vizsgálata is folyamatos.¹³⁵

Az Európai Unió bővítési politikájának vizsgálatakor alapvető a bővítés fogalmának meghatározása. A bővítések kérdésével foglalkozó szakirodalom gazdag, igaz, konkrét definíció kevés van, s ha mégis, akkor azok igen eltérőek.¹³⁶ Elsőként a Római Szerződések külkapcsolati formáiban találkozunk a „kibővülés” lehetőségével.¹³⁷ Az EGK konkrétan háromféle területen valósíthat meg kapcsolatot a kívülálló országgal: csatlakozás, társulás, és kereskedelmi megállapodások területén. Az 1980-as években ez „hármass” tovább bővül az „ún. kooperációkkal” (pl. 1976-ban írták alá az Európai Közösségek és Kanada Kereskedelmi és Gazdasági Együttműködési Keretmegállapodást,¹³⁸ ami aztán 2011-ben már stratégiai partnerségi szinten mélyült tovább).

Fontos külkapcsolati elem továbbá a közös kereskedelempolitika is, amelynek értelmezése sok esetben belső feszültséget okozott a tagállamok és a Bizottság között. Gazdag Ferenc szerint viszont a Maastrichti, illetve az Amszterdami Szerződésekkel, a közös kül- és biztonságpolitika uniós hatáskörbe kerülésével ez a vita kikerült a kereskedelempolitika dimenziójából.¹³⁹ Tény, hogy a közös kül- és biztonságpolitika új lehetőséget teremtett az uniós nemzetközi kapcsolatokban, a bővítés értelmezésében.

Az EU nemzetközi kapcsolatainak rendszerét a legkönnyebben „a preferenciák logikáját követve lehet bemutatni”.¹⁴⁰ Ez bővítési szempontból ötféle szintet foglal magába, ahol a tartalom, s nem az időrendi sorrend a lényeges.

Az első szint az Európai Gazdasági Térség egyezménye (1992): belső piaci viszonyokat teremt, illetve a közösségi joganyag nagy részének átvételét is. Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozása kiváló példa erre.

A második szint az 1960-as évek elején a dél-európai országokkal kötött egyezmények, amelyek távlatilag tagságot kínáló (ún. evolúciós) egyezmények.

A harmadik szintre kerültek a közép- és kelet-európai államokkal kötött Európa Megállapodások (1991-1993). Különlegességük, hogy a Közösség ekkor a teljes jogú tagságot illetően, semmilyen konkrét kötelezettségvállalást nem volt hajlandó tenni, de a társultak a Megállapodások preambulában jelezték ilyen irányú céljukat. Ezek az Egyezmények széleskörű politikai (a kormány szintű kapcsolatok kiépítése területén), pénzügyi, kulturális, jogharmonizációs elemeket tartalmaztak, s benne volt a továbbfejlesztési lehetőség is.

A negyedik szinten teljes jogú tagság már fel sem merült. Ezek az aszimmetrikus, nem európai mediterrán országokkal kötött megállapodások.

Az utolsó szintet a Loméi Egyezmény (1975) sorozata adja (2000-től Cotonou-i), ahol a fejlődő országok számára egyoldalú, preferenciális piacra jutási lehetőséget és egyéb kedvezményeket adnak. E rövid áttekintés igazolja, hogy a bővítési filozófia a kilencvenes években eltérő képet mutatott a korábbiaktól: aszimmetrikus jelleget öltött ugyan – tehát a társult felek egyoldalú támogatást kaptak az EU-tól –, de összességében „messze kevesebb segítséget adtak a közép- és kelet-európai államoknak, mint a mediterrán irányba kötött hasonló egyezmények”.¹⁴¹

Az integráció folyamatjellegének leírására, a korábban oly markánsan használható jellemzők, mint az egymást ütemesen váltó mélyítés és bővítés, az ezredfordulón szinte egy időben jelentkeztek. Ráadásul a Közösségnek a bővítés mellett alapvető gazdasági, belpolitikai és külpolitikai kihívásokkal kellett szembe néznie. Így például meg kellett határozni azt a pénzügyi keretet, amely az új tagállamok befogadást biztosítja. A közép- és kelet-európai tagjelölt országok jóval az EU fejlettségi átlaga alatt lévő országok voltak, így egyértelművé vált, hogy az uniós költségvetési politikát ennek szellemében át kell alakítani.¹⁴²

A mélyítés és bővítés párhuzamos folyamatának emblemikus eseménye a 2000. decemberi Nizzai Csúcs volt. Az itt született Nizzai Szerződés magába foglalta az 1993-as koppenhágai döntéseket, amelyek mind az intézményi és

¹³⁴ Andrew Moravcsik: Europe without illusions 2005.07. Issue112.

http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic107326.files/E_European_enlargement/Moravcsik.pdf A letöltés ideje: 2016. 04.27.

¹³⁵ A gazdasági közösség fejlődése Uniót eredményez, ami politikai dimenzióval is rendelkező integrációt hoz létre. Gazdag Ferenc: Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája. Osiris. 2003. 20. ISBN 963-389-538-3

¹³⁶ A különféle fogalmi magyarázatok bőséges tárháza olvasható Lőrinczné Bencze Edit: Az Európai Unió bővítési politikájának elmélete és gyakorlata Horvátország példáján című tanulmányában. In.: Tér és Társadalom, 23. évf., 2009/1. 133-156.

¹³⁷ Gazdag Ferenc: Európai integráció és külpolitika. Osiris. 2005. 188-189. ISBN 963 389 784 X

¹³⁸ Európai Parlament: A transzatlanti kapcsolatokról részletesen: az Amerikai Egyesült Államok és Kanada

http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hu/displayFtu.html?ftuId=FTU_6.6.1.html A letöltés ideje: 2016.05.10.

¹³⁹ Gazdag Ferenc i.m. 192.

¹⁴⁰ I.m.193.

¹⁴¹ I.m.187.

¹⁴² További konkrét részletek ezen bővítési előkészületekről: Horváth Zoltán: Kézikönyv az Európai Unióról. HvgOrac Lap- és könyvkiadó Kft., 2011, 45-49.

működési kereteket, mind a bővítésben részt vevő szereplőket is nevesítette. A koppenhágai kritériumok¹⁴³ (a jogállamiságot és az emberi jogokat, illetve a kisebbségek tiszteletben tartását és védelmét biztosító intézményrendszer megléte, működőképes piacgazdaság, képesség a tagsággal járó kötelezettségek és az Unió céljainak támogatására) azóta is az új csatlakozás előfeltételei maradtak, de a folyamatos mélyítés során további elemekkel egészültek ki.¹⁴⁴ Koppenhágában a tagállamok nemcsak a csatlakozni szándékozó országok teljesítményétől, hanem az Unió befogadóképességétől is függővé tették a majdani felvételeket.¹⁴⁵ Közismert azonban, hogy az európai bővítésnek mindig is volt két feltétele: európai és demokratikus ország csatlakozhat (már a Római Szerződésben¹⁴⁶ rögzítésre került, hogy „bármely európai állam, amely az alapelveket betartja, kérheti felvételét a Közösségbe. Kérelmét a Tanácshoz kell benyújtania, amely – a Bizottság meghallgatását, illetve az Európai Parlament abszolút többségű határozatán alapuló hozzájárulását követően – egyhangú határozattal dönt”).

A Nizzai Szerződés magába foglalta továbbá mindazt a „dilemmát”, amit az alapszerződési keret adta lehetőség és a valóság jelentett.

A bővítéshez, illetve a csatlakozáshoz ugyanis a Közösség politikai támogatásán és a két fél közös akaratán kívül még négy feltétel szükséges:

1. a jelölt képes a közösségi vívmányok átvételére és alkalmazására,
2. adott problémák tárgyalása során kölcsönösen a felek elfogadható cselekvési kereteket alkotnak,
3. a rendszer működőképességének fenntartása a bővülés után is,
4. létező pénzügyi fedezet a működésre.¹⁴⁷

2.1 Bővítési tapasztalatok

A kezdetek után (1951-ben hozták létre az Európai Szén- és Acélközösséget) a hat alapító állam – Belgium, Franciaország, Németország (1949-től Német Szövetségi Köztársaság), Olaszország, Luxemburg és Hollandia – 1957-ben megalapította az Európai Gazdasági Közösséget (EGK). A „hatok” Európájának közössége napjainkig hat hullámban bővült:

1. 1973-ban Dánia, Írország és Nagy-Britannia csatlakozott a Közösséghez,¹⁴⁸
2. 1981-ben Görögország,
3. 1986-ban Portugália és Spanyolország, (1990-ben Németország egyesül, a volt NDK az EU része lett)
4. 1995-ben Ausztria, Finnország és Svédország,
5. 2004-ben Ciprus, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Szlovákia és Szlovénia,
6. 2007-ben Bulgária és Románia (valójában ekkor fejeződött be az 5. bővítési hullám)¹⁴⁹,
7. 2013-ban Horvátország¹⁵⁰ csatlakozott.¹⁵¹

¹⁴³A csatlakozási kritériumok: <http://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/> A letöltés ideje: 2016.04.25.

¹⁴⁴A koppenhágai mellett az 1995-ös madridi kritériumok teljesítése is feladat, ma már ez egységes szervezetben is olvasható, mint az Európai Tanács zárónyilatkozata. Itt már a feltételek között pl. az is szerepel, hogy a csatlakozni kívánóknak képesnek kell lennie az uniós szabályok és eljárások zökkenőmentes végrehajtására, legyenek az ország integrációját biztosító irányítási struktúrák, azaz a közösségi vívmányok már a csatlakozáskor érvényt kaphassanak. Továbbá 1997-ben az Amszterdami Szerződésben már konkrét politikai tagsági kritériumokat is elfogadtak, s a közösségi jog részévé tették, így minden csatlakozni kívánó féltől számon kérhető. Palánkai Tibor: Az európai integráció gazdaságtana. Aula. 2004. 375-378. ISBN: 963-947-8903

¹⁴⁵Magyarország első évtizede az Európai Unióban 2004-2014 Szerk.: Marján Attila. NKE. Nemzetközi Intézet. 2014. 395. ISBN: 978-615-5305-42-9

¹⁴⁶A Római Szerződés 237. cikke. Enlargement process – the contractual basis <http://www.dadalog-europe.org/int/grundkurs5neu/analysemodell.htm> A letöltés ideje: 2016.03.07.

¹⁴⁷Marján i.m. 56.

¹⁴⁸Norvégia először ebben a körben csatlakozhatott volna az EGK-hoz, de 1972-ben a lakosság 53,5%-a elutasítja azt. Majd 1994-ben hasonlóan, akkor 52,2%-os aránnyal mond nemet a csatlakozásra. Norway and the EU 2015. 03.10. <http://www.eu-norway.org/eu/History/#.VcjkMbUSNBw> a letöltés ideje: 2016.04.25.

¹⁴⁹Az európai bővítési szakpolitika. E szakpolitika a berlini fal leomlása után, majd a közép- és kelet-európai országokban történt demokratikus változásokat követően uniós prioritás lett. Gazdaság és pénzügyek. http://ec.europa.eu/economy_finance/international/enlargement/index_hu.htm A letöltés ideje: 2016.04.09.

¹⁵⁰Az Európai Bizottság tájékoztatója. http://ec.europa.eu/news/eu_explained/130701_hu.htm A letöltés ideje: 2016.04.09.

¹⁵¹A 2013-as esztendő Izland miatt is fontos mérföldkő: az éppen akkor hatalomra került jobbközép-euroszeptikus kormány nem folytatta a csatlakozási tárgyalásokat: Tamara Judi: Izlandnak továbbra sem kell az EU 2015.09.16. http://kitekinto.hu/europa/2015/03/16/izlandnak_tovabbra_sem_kell_az_eu/#.Vcjpq7USNBw Azután 2015 márciusában az izlandi kormány „végleg” nemet mondott Brüsszelnek, azaz bejelentette, hogy „nem tekinti magát tagjelölt országnak”. Iceland http://ec.europa.eu/enlargement/countries/detailed-country-information/iceland/index_en.htm A letöltés ideje: 2015.08.07.

A bővítés bár folyamatos volt, mégis kronologikusan két jól elkülöníthető szakaszra bontható: 1973-1995-ig és az azutáni időszaktól napjainkig. A korábbi időszak bővítései egy megosztott Európában valósultak meg, ám később az alapítók álma, egyben célja általi Európában folytatódott („Európát egésszé és szabaddá kell tenni”).¹⁵² Ez persze így nagyon egyszerűnek tűnheti fel a helyzetet. A kilencvenes évek közepétől kezdődően ugyanis a Közösségnek választani kellett, hogy milyen stratégiai cél: a piacszerzés és ezzel együtt az összgazdasági erő növekedése, a biztonsági környezet javításával vagy az elért eredmények, a belső kohézió, az identitás megtartása. A kihívás ma is hasonló! Éppen ezért az ötödik differenciált bővítési hullám néhány eleme önmagában is, de a jelenlegi (2014-2016) uniós bővítési stratégia miatt is fontosak. Példaként szolgálnak, tanulságot adnak, s összehasonlítási lehetőséget biztosítanak a további bővítésekhez. Már maga a menetrend példaértékű volt: az Európai Bizottság 1997-ben kiadta Agenda 2000¹⁵³ programdokumentumát, amely az Unió reformját, jövőjét meghatározó stratégiáját és a bővítés kérdéseit tartalmazta. Ehhez a dokumentumhoz csatolták a tíz közép- és kelet-európai országról készített országjelentéseket is.

A bővítési folyamat a párbeszédre és az egyéni felkészülésre alapult, de a csatlakozás konkrét feltételei természetesen a bővítési folyamat részét képező csatlakozási tárgyalásokon dőltek el.¹⁵⁴ Végül, 2002 decemberében lezárultak a tíz országot érintő csatlakozási tárgyalások. Koppenhágából indult az a folyamat, amely a közép- és kelet-európai államok csatlakozási kritériumait megfogalmazta, s ott ért véget kilenc és fél év múlva. Az ötödik bővítési hullám ténylegesen majd 2007. január 1-jén zárult le, amikor Bulgária és Románia is csatlakozott ebből a régióból az Unióhoz. A csatlakozási folyamat görbülékenysége, gyorsasága mindig függ a felek érdekeinek megfelelő megjelenítésétől. Fontos azonban megjegyezni, hogy a tárgyalások eredménytelenségéhez sokszor hozzájárul a tagjelölt országok közötti vitás kérdések rendezetlensége, így pl. éppen az utolsó bővítés esetében Szlovénia többször lassította Horvátország felvételét egy határvita miatt, ami egyebek mellett a Pirani-öböl felügyeletét is magában foglalja.¹⁵⁵

3 Uniós bővítési politika a Nyugat-Balkánon

Ábra1: A Nyugat-Balkán országai¹⁵⁶

3.1 A bővítés célja és haszna

A bővítési politika általános célkitűzése az Európai Unióról szóló Szerződés 49. cikkének (csatlakozás az Európai Unióhoz)¹⁵⁷ végrehajtása az európai uniós tagság lehetőségét ajánlja valamennyi olyan európai országnak, amely tiszteletben tartja az Unió alapvető értékeit és elkötelezett azok érvényesítése iránt.

A bővítéspolitikája jelentősége természetesen túlmutat azon a tényen, hogy eredményeként országok csatlakoznak az EU tagállamainak közösségéhez. A jelentősége az integráció politikai alap gondolatából táplálkozik: tagállamok

¹⁵²Wim Kok jelentése az EU Bizottsága számára az EU bővítéséről:

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/enlargement_process/past_enlargements/communication_strategy/ok_introduction_hu.pdf A letöltés ideje: 2015.12.09.

¹⁵³Agenda 2000 For a stronger and wider Union 1997.07.13. http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/agenda-2000/com97-2000_en.pdf A letöltés ideje: 2016.04.28.

¹⁵⁴Horváth Zoltán: Kézikönyv az Európai Unióról. HvgOrac Lap- és Könyvkiadó Kft., 2011. 590-596. ISBN:978-963-258-129-3

¹⁵⁵Jogi Fórum: Lobbi a nemzetközi döntőbírótság előtt – a szlovén-horvát határvita tovább húzódik. 2015.07.28. <http://www.jogiforum.hu/hirek/34145> A letöltés ideje: 2016.04.25.

¹⁵⁶G. Fehér Péter: Európa lágy alteste <http://valasz.hu/vilag/europa-lagy-alteste-114129> A letöltés ideje: 2016.05.18.

¹⁵⁷Az Európai Unió alapidokumentumai 2010 Szerk.: Szalayné Sándor Erzsébet, PTE ÁJK Európa Központ, 2010. 3. ISBN: 978-963-642-368-1

olyan szerves egysége, amely harmonizált szabályok alapján, hasonló törvények végrehajtása révén hozza létre a béke, a prosperitás, a jólét szövetségét.

Az európai rendszerváltozások után a bővítéspolitika feladata lett, hogy azonos értékek mentén egyesítse a kontinenst. Ugyanakkor – bár az Unió bővítéspolitikája olyan sikertörténet, amely külpolitikai eszközként is korábban elképzelhetetlen eredményeket mutatott fel az Unió közvetlen szomszédságában – mára a bővítési folyamat lelassult, és komoly kérdések merültek fel fenntarthatósága vonatkozásában. A lendületvesztésnek több oka is van, amelyek között nem lényegtelen elem az sem, hogy a jelenlegi visszaesés szinte törvényszerű volt az ötödik bővítési kör tömeges csatlakozása után. Emellett még sok olyan külső és belső tényező határozza meg a bővítéspolitika kilátásait, amelyek számbavétele éppen biztonságpolitikai okok miatt indokolt. Nézzük!

A bővítés politikájának egyik legmeghatározatlanabb eleme a földrajzi kiterjedés kérdése, esetünkben ez meghatározó. Az integráció folyamatos bővülése alatt a Közösség, a szónak többféle értelmében, már többször „válságosan érte” ezt meg. A válság oka pedig pontosan a territorialitás sajátos betegsége – ezt a bővítések körüli bizonytalanságok és ellentmondások érzékletesen mutatják. Ez az ellentmondásosság nem látszik könnyen kiküszöbölhetőnek. Pierre Hassner szavait idézve: *„Az európai integráció Európája bizonytalan marad földrajzi dimenzióit tekintve. Nem fogható fel határok nélkül, de ezek a határok változékonyak és ellentmondásosak lesznek.”*¹⁵⁸

A másik nem elhanyagolható eleme, a stratégiai hasznosság kérdése.¹⁵⁹ A bővítés első és biztonságpolitikai megfontolásokból legfontosabb haszna, hogy biztonságosabbá teszi Európát. A csatlakozási folyamaton keresztül az EU előmozdítja a demokráciát és az alapvető szabadságokat, valamint erősíti a jogállamiságot a csatlakozni kívánó országokban, ezáltal csökkenti a határon átnyúló bűnözés hatását. A jelenlegi bővítési politika erősíti a békét és a stabilitást, a Nyugat-Balkánon különösen, valamint ösztönzi az 1990-es években dúló háborúk utáni országok talpra állását és a különböző népcsoportok közötti etnikai, vallási megbékélést.

A másik haszna, hogy segíti javítani az emberek életminőségét az integráció és az együttműködés révén, főleg olyan területeken, mint például az energiaügy, a közlekedés, a jogállamiság, a migráció, az élelmiszerbiztonság, a fogyasztóvédelem, valamint a környezetvédelem és az éghajlatváltozás. A bővítés segítségével biztosíthatják, hogy saját magas szintű előírásait a határaikon túl is alkalmazzák, így kisebb a kockázata annak, hogy az uniós polgárokat érintse például az importált szennyezés.

A harmadik hasznossága pedig, hogy tehetősebbé teszi az uniós polgárokat. Egy nagyobb Európa egyúttal erősebb is.¹⁶⁰ 2012-ben az EU GDP-je a világ GDP-jének 23 %-át tette ki, ez mintegy 13 billió euró. A bővítés az Unió újonnan csatlakozó és régebbi tagállamainak egyaránt kedvezett. Az EU bővítésével párhuzamosan bővülnek vállalkozások, befektetők, fogyasztók, turisták, egyetemi hallgatók és ingatlantulajdonosok lehetőségei is.¹⁶¹

Végül nem elhanyagolható szempont az EU nemzetközi hatása, a többpólusú világra gyakorolt befolyása a sajátos „puha befolyás”¹⁶² eszközeivel. Tényekkel bizonyítható a növekedés itt is: 2013-es adatok szerint az EU a világ népességének csak 7%-át, amíg a világ GDP-nek 17,2%-át tudja magáénak.¹⁶³ Továbbá az EU a világ öt legjobban teljesítő gazdasága közé tartozik, a legnagyobb a nemzetközi kereskedelem szereplői között, illetve az

EU a közvetlen külföldi beruházások kiindulási és célpontja is egyben.¹⁶⁴ A jelenlegi bővítési menetrend részben-egészében ezen stratégiai hasznosság elvére épül.

3.2 A folyamat

Az uniós integráció bővülése és mélyülése során az Unió gazdasági, politikai célkitűzései a Balkánnal, pontosabban „Nyugat-Balkánnal”, mindig is hangsúlyosak voltak. Már maga az elnevezés, a „Nyugat-Balkán” mint területi egység fogalma az Európai Unió szóhasználatából került át a közhasználatba. Leggyakrabban a volt-jugoszláv tagköztársaságokat – Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot, Macedóniát, Montenegrót, Szerbiát és Szlovéniát –, Koszovót, valamint Albániát értik alatta, de egyes vélemények szerint Horvátországot és Szlovéniát fejlettsége mára

¹⁵⁸ Miszlivetz Ferenc: Új szuverén születik. Az európai konstrukció. Régiók, határok, közterek és civil társadalom az átalakuló Európai Unióban http://www.ises.hu/webimages/Miszlivetz_Az.pdf A letöltés ideje: 2016.05.01.

¹⁵⁹ Az Európai Bizottság: Bővítési stratégia és a legfontosabb kihívások 2014-2015-ben című Közleménye. Brüsszel, 2014.10.08. COM(2014)700 final http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV:16_2 A letöltés ideje: 2016.05.01.

¹⁶⁰ A bővítés 10. évfordulójára kiadott Európai Bizottsági értékelés: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-325_en.htm A letöltés ideje: 2016.06.08.

¹⁶¹ Részletesen: az Unió bővítése: a növekedés 10 éve, 18. In: Bővítés: tények és adatok című anyagban http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panorama/pdf/mag49/mag49_hu.pdf

¹⁶² European Commission: 10th anniversary of the 2004 enlargement – strategic benefits, impact and the current enlargement Agenda http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-325_en.htm A letöltés ideje: 2015.08.08.

¹⁶³ DG Trade Statistical, Pocket Guide May 2015, 94 http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/may/tradoc_151348.pdf A letöltés ideje: 2016. 03.25.

¹⁶⁴ Bővítés: tények és adatok, 19. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panorama/pdf/mag49/mag49_hu.pdf A letöltés ideje: 2016. 04.08.

kiemelte a többi ország közül.¹⁶⁵ A térség államaiban a kilencvenes években felszínre kerülő, és az 1991-1995 közötti időszakban a horvát függetlenségi háborúban, valamint a 1998-99-es koszovói válságban kiteljesedő etnikai-politikai konfliktus megoldását az Európai Unió hivatalos állásfoglalása szerint ezen államoknak az EU-ba, illetve a NATO-ba történő integrációja szolgálná.

Az euro-atlanti integrációs folyamatoknak igen fontos szerepük volt abban, hogy a háborús 1990-es éveket követően a Nyugat-Balkán jelentős mértékben konszolidálódott. Manapság azonban úgy tűnik (amikor Horvátország felvételével az uniós bővítési folyamat hosszabb időre leállni látszik részben az ún. „bővítési fáradtság”, részben a nyugat-balkáni államok felkészületlensége miatt), hogy az eddig elért eredményektől lényegesen többre ezek az országok ebben az évtizedben nem számíthatnak.¹⁶⁶

Biztonságpolitikai szempontokat figyelembe véve joggal mondhatjuk, hogy az EU nyugat-balkáni politikájának ma az a kulcskérdése, hogy az uniós csatlakozás esetleges elmaradásának (vagy ami ezzel szinte azonos hatású, tartós késleltetésének) milyen destabilizáló következményei lehetnek ott és itt?¹⁶⁷

A térség tehát, konfliktusai ellenére, már nem kiemelt válságzóna: az elmúlt időszakban jelentős konszolidáció zajlott a Nyugat-Balkán országaiban, amelyek „lassan kezdenek belesimulni a kelet-közép-európai posztszovjet államok mindennapjaiba.”¹⁶⁸ Juhász József, a régió szakértője szerint e változások jól láthatóak Macedónia, Montenegró, Albánia és Szerbia esetében. Ezek azok az országok, amelyek elérték azt a szintet, ahol a posztszovjet országok körülbelül 1997-ben voltak, és a térség országai kifejezték NATO-csatlakozási szándékukat is.¹⁶⁹ A sorból csak Koszovó és Bosznia-Hercegovina lóg ki, Szerbia pedig egyedi: az ország parlamentje az egyetlen Európában, ahol nincs euro-szkeptikus párt. Szerbiában azonban deklarált kettősség van, amely az EU-csatlakozást fontosnak tartja, míg a NATO csatlakozásra nemet mond. Ezt a katonai semlegesség kinyilvánításával igyekezett Szerbia hitelessé tenni, de az ország hosszú távú biztonsága igényli a NATO-csatlakozás megfontolását. Szerbia egyébként csatlakozott a Békapartnerséghez (PfP), és ez a kapcsolat kezd intézményesülni.¹⁷⁰

A régió belüli határokat nem egyszerű meghúzni, mert a történelmi, földrajzi, politikai, etnikai, vallási, nyelvi határok nem esnek egybe. Mindezt „színesíti”, hogy maga a régió ütközőzóna volt/van, amelynek részleteiről már sokan és sokféle megközelítésben írtak.¹⁷¹ Emellett a szakirodalomban Európa és Közel-Kelet közötti összekötőkapocsként is megjelenik.¹⁷² Az EU mindezek ellenére, a bővítés tekintetében egységesen kezelte és kezeli a térséget. Ennek oka, hogy a régió országai hasonló jellemzővel bírnak: pl. rendszerváltók és egyben nemzetépítők is, gazdasági teljesítményük jóval az uniós átlag alatt van, a térségben a magas fokú a szervezett bűnözés, hasonló a külpolitikai orientációjuk.¹⁷³ Az EU nyugat-balkáni politikájának főbb állomásait, fejlődését éppen a bővítési alapokon keresztül lehetne jól bemutatni. Lássuk!

A Közösséget elsőként Jugoszlávia szétesése,¹⁷⁴ s az arra való reagálás eredménytelensége gondolkodtatta el: a Maasatríchi Szerződéssel létrehozott közös kül- és biztonságpolitika még „nem” működött. A Közösség valójában csak indirekt eszközökkel¹⁷⁵ (segélyekkel, támogatásokkal) tudott hozzájárulni a balkáni válságkezeléshez.¹⁷⁶ A tényleges első lépés Dayton után, az ún. Royaumont-folyamatban 1996-ban valósult meg.¹⁷⁷ A következő állomás

¹⁶⁵ Juhász József: Az EU és a Nyugat-Balkán ma. VIII. évf. II. szám 2014.06.07.

http://epa.oszk.hu/02000/02090/00021/pdf/EPA02090_mediterran_2014_02_28-35.pdf A letöltés ideje: 2015.05.10.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ „...vagy mi exportáljuk a stabilitást a Nyugat-Balkánra, vagy a Balkán exportálja az instabilitást hozzánk.” C. Patten mondta a 2002-es a Nyugat-Balkán Demokratikus Fórumon. Western Balkans Democracy Forum: Speech by C. Patten 2002.04.11.

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/ear/publications/main/pub-speech_thessaloniki_20020411.htm A letöltés ideje: 2016.04.12.

¹⁶⁸ Részletek Juhász József elhangzott előadásából, a Balkán biztonságpolitikai kihívásai címmel a szolnoki, XV. Euro-atlanti Nyári Egyetemen, 2014. július 30.

¹⁶⁹ Siposné Kecskeméthy Klára: A NATO partnerségi kapcsolatainak áttekintése, Hadtudomány elektronikus szám, 2012. p. 1-16.

¹⁷⁰ Policy: A PfP program története és jelentősége I. 2006-ban a NATO bukaresti csúcstalálkozóján, Bosznia-Hercegovinával és Montenegróval együtt. 2013.05.23. <http://www.policy.eu/kulpolitika/2013/05/23/a-partnersseg-a-bekeert-program-tortenete-es-jelentosege-i-resz/> A letöltés ideje: 2016. 04.10.

¹⁷¹ A kérdés további kutatásához Balkán-szakértők írásait ajánlom, így pl. Juhász József, Szilágyi Imre, Szilágyi Imre, Makai József, Tóth Péter, Mészáros Sándor.

¹⁷² Lőrinczné Bencze Edit: Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében, Aposztróf Kiadó, Budapest - KJF, Székesfehérvár, 2013, 93. ISBN 978-615-5056-41-3

¹⁷³ Lásd bővebben Lőrinczné i.m. 95-100.

¹⁷⁴ Siposné Kecskeméthy Klára: A zsugorodó Balkán, 2009. Balkán Füzetek Különszám I. Magyarország és a Balkán p. 29-36. Előadás a VI. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, PTE TTK FI-KMBTL, Pécs

¹⁷⁵ Az EU válságkezelésének jellemzőiről, főleg a civil válságkezeléséről l. Remek Éva: Az EU civil válságkezelési képessége, In: Európai Tükör 87-97. http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/D7DB1757-FBBD-47F3-8781-4ABA2E251AAF/0/et_2007_06.pdf A letöltés ideje: 2016.05.12.

¹⁷⁶ Gazdag: Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája. 134.

¹⁷⁷ Ez a Daytoni Egyezmény által meghatározott kötelezettségek megvalósulásának figyelemmel kísérése, illetve a feltételek teljesítésének támogatása volt. Ösztönözte a párbeszédet, a kapcsolatokat a civil társadalommal, igaz csak 1999-től vált

1997-ben a Regionális Megközelítésben öltött testet, amikor a régió minden tagjára azonos kritériumok (a Tanács tíz általános gazdasági és politikai feltétel¹⁷⁸) teljesítéséhez kötötte a Közösséggel való szerződéses viszony kialakítását, pl. PHARE¹⁷⁹, OBNOVA¹⁸⁰ programokban való részvétel. Az áttörést az 1999-es koszovói események hozták meg, ui. ettől kezdve a Közösség mind civil, mind katonai eszközökkel jelen van a régióban. A létrehozott Stabilitási Paktum közel negyven szereplővel (országok pl. régióbeli, uniós; szervezetek pl. ENSZ, EBESZ, NATO, ET, OECD, UNHCR¹⁸¹, IMF, EBRD; kezdeményezések pl. SECI¹⁸², SEECP¹⁸³) vállalta a balkáni válság megoldását, összekapcsolva a nemzetépítés és a vele járó feladatokkal. Így történt, hogy a terület stabilitásának megteremtésére a legfőbb uniós eszköz a meghirdetett Stabilizációs és Társulási Folyamat (SAP) lett.

1999-ben a Helsinki Csúcson ismét megerősítést kapott a Közösség elkötelezettsége a Balkán irányába. Ráadásul a Nyugat-Balkán fogalom is „egyértelműbb” lett, mert leválasztásra került a keleti rész, azaz Románia és Bulgária (itt kaptak zöld utat a csatlakozási tárgyalások megkezdésére). Továbbá, ha áttekintjük a korábbi időszak bővítéseit, eseményeit – Görögország, Ciprus, Málta, Törökországgal éppen akkor kapott tagjelölt státuszt –, akkor ezek Délkelet-Európa fontosságát jelzik, amelynek része a Nyugat-Balkán.¹⁸⁴

Az igazi mérföldkő a 2003-as Thesszaloniki Csúcs volt, amikor a Közösség tényleg először kínált igazi perspektívát e térség országainak (tagjelölti státuszt kapnak), feltéve, ha a Stabilizációs és Társulási Megállapodásban foglaltakat teljesítik. Maga Romano Prodi, a Bizottság akkori elnöke úgy fogalmazott, hogy Európa egysége akkor valósulhat meg, ha a Balkán országai is tagjai lesznek az Uniónak.¹⁸⁵ Ezzel egy időben a Közösség megalkotta a Thesszaloniki Agendát, amelyben prioritást kapott a régió országainak támogatása, mert új eszközökkel kívánta segíteni az integrációt, mint pl. az Európai Partnerség felkínálásával. Igaz, ez nem minden államra vonatkozott, s amely államra vonatkozott is, ott a Közösség az egyes állam sajátosságainak megfelelően alakította ki, meghatározva a különböző prioritásokat (jogi, politikai, gazdasági). Az Agenda a közös kül- és biztonságpolitika terén való együttműködést is lehetővé tette, így az államok meghívások alapján csatlakozhattak az EU demarchokhoz, a közös fellépésekhez, a közös akciókban való részvételhez, a Politikai és Biztonsági Bizottság ülésein való részvételhez. Ez az eszköz katalizátorként hatott a térségre, felgyorsítva a különböző reformokat.¹⁸⁶ A szabályzásnak megfelelően a Partnerségen belüli haladást a Bizottság ellenőrzi, előrehaladást vizsgáló éves jelentéseket készít, s adott év novemberében adja közre, majd emellé teszi a bővítési folyamatban érintett országra vonatkozó bővítési stratégiát is. Ezen dokumentumok alapján hoz döntést az Európai Tanács, illetve a Tanács a konkrét bővítési folyamatot illetően, pl. megindítja-e a csatlakozási tárgyalást, vagy ad-e tagjelölt státuszt.

Összefoglalva tehát, a Nyugat-Balkán országaival való kapcsolatoknak a Stabilizációs és Társulási Folyamat adja a keretet, amelynek négy eleme van: az Unió által biztosított egyoldalú kereskedelmi egyezmények, a térség minden egyes államával külön megkötendő Stabilizációs és Társulási Megállapodások (SAA), uniós pénzügyi támogatások, s a régió országainak regionális együttműködése.¹⁸⁷ 2000-ben hozták létre a kifejezetten Nyugat-Balkánra irányuló pénzügyi alapot, amely újjáépítésre, fejlesztésre, stabilizációra szolgáló közösségi támogatás (CARDS). 2007 januárjában azonban az EU összevonta az összes korábbi előcsatlakozási, vagy csatlakozási alapját, így jött létre az Előcsatlakozási Támogatási Eszköz (IPA). Az IPA átmeneti támogatásra és intézményi fejlesztésre, határokon átnyúló együttműködésre, területfejlesztésre, humánerőforrás-fejlesztésre és vidékfejlesztésre használható (az utolsó három csak tagjelölteknek szól). 2007-2013 között 11,47 milliárd euró állt az IPA rendelkezésére.¹⁸⁸ Érdekes, hogy ebben az időben az elosztási arány 40% és 60% Törökország, illetve Nyugat-Balkán között. Izland is részesült IPA forrásokban 2011-2013 között, 28 millió euró értékben. 2014-től az IPA II lépett elődje helyére, az új pénzügyi ciklussal indul pályafutása. A 2014-2020-as időszakra 11,7 milliárd eurót különítettek el. Az előző pénzügyi időszak tervezéséből és végrehajtásából levont tanulságokra alapozva az előcsatlakozási támogatást szorosabban igazítják a bővítési szakpolitikához: kulcsreformokat céloznak meg, eredményközpontú és stratégiai megközelítést alkalmaznak.

aktívabbá, de azután több találkozóra is sor került (Ohrid, Budapest, Bled), s több mint 30 projekt is elindult mintegy 5 millió euró támogatással. Hans Georg Ehrhart: *Prevention and Regional Security: The Royaumont Process and the Stabilization of South-Eastern Europe* 334. <http://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/98/Ehrhart.pdf> A letöltés ideje: 2016.04.10.

¹⁷⁸ Lőrinczné i.m. 102-103.

¹⁷⁹ PHARE Közép- és Kelet-Európa számára nyújtott támogatás, ami kezdetben Lengyelország és Magyarország segélyezését jelentette, majd kibővült 1998-tól kibővült e kör. Bővebben lásd Horváth i.m. 669.

¹⁸⁰ OBNOVA pénzügyi alap, a jugoszláv háború utáni újjáépítés segítéséhez.

¹⁸¹ UNHCR ENSZ menekültügyi Főbiztossága

¹⁸² SECI Délkelet-európai Együttműködési Kezdeményezés

¹⁸³ SEECP Délkelet-európai Együttműködési Folyamat

¹⁸⁴ A témához szorosan kapcsolódik, hogy az EU-n belül a V4 országok csoportj, főleg napjainkban, markánsan támogatja e régió uniós csatlakozását. Részletek a két régió együttműködéséről l. Remek Éva: *Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép – fókuszban a V4, Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat*, 2014/2-3., 105-115

¹⁸⁵ EU-Balkan Summit, 21 June 2003 http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-03-318_en.htm A letöltés ideje: 2016.04.12.

¹⁸⁶ General Affairs and External Relations 2518th Council meeting, Luxembourg, 16 June 2003 http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/76201.pdf a letöltés ideje: 2016.03.10.

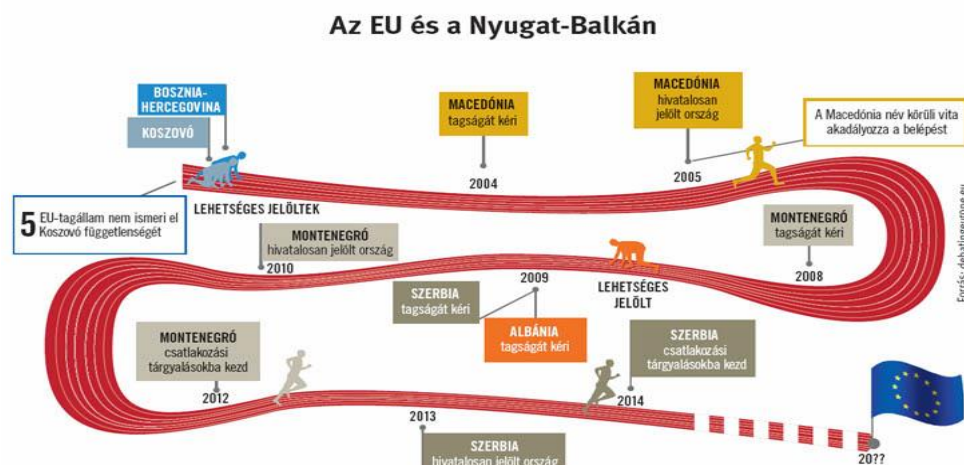
¹⁸⁷ Horváth Zoltán i.m. 610.

¹⁸⁸ További részletekért lásd Horváth i.m. 615.

A csatlakozás után sem szakad meg a támogatások folyamata, de az már egy más pénzügyi felállás, mert 2007-től kezdődően az alapokat megreformálták, így a Kohéziós Alap és a Strukturális Alapok három célkitűzést segítenek: (1) konvergenciát, (2) regionális versenyképességet-foglalkoztatást, és (3) európai területi együttműködést.¹⁸⁹ Ez utóbbi az INTERREG, amely helyi kezdeményezéseken keresztül valósul meg, de a közösségi kezdeményezés tapasztalataira építve határozzák meg a határokon átnyúló transznacionális és régióközi szintű együttműködés (3) célkitűzését.

Összefoglalás

Az elemzés ugyan nem részletezte az egyes országok éppen aktuális helyzetét az uniós csatlakozás menetrendjében, de az alábbi ábra jól mutatja a legfontosabbat, azaz a régiós országok elindultak ...

Ábra 2: A Nyugat-Balkán országai csatlakozási folyamatának főbb időpontjai¹⁹⁰

A Nyugat-Balkán országai földrajzilag és történelmileg szerves részét képezik Európának. Annak az Európának, amely Nyugat- és Közép-Európán túl integrálta Görögországot, Romániát és Bulgáriát. Az európai egység, mint biztonságpolitikai „objektum” igényli, hogy Európa térképén ne legyenek lyukak és biztonsági kockázatot jelentő területek.

A nyugat-balkáni folyamat elindulása óta számos előrelépés történt, legfőképpen megszűntek a fegyveres konfliktusok, és azok kiújulásának veszélye csökkent. Ugyanakkor a béke nem párosult politikai stabilitással és gazdasági prosperitással. Az 1995-ös Daytoni Szerződés – minden kritika ellenére – képes volt megőrizni a békét, az Ohridi Keretmegállapodás pedig pacifikálta Macedóniát. Koszovó békéje azonban a legtörekényebb. Kétségtelen politikai eredmény Albánia, Macedónia, Montenegro és Szerbia tagjelöltsége és Szerbia egyértelmű előrelépése az együttműködésben. Politikai kudarcnak tartható Macedónia és Görögország viszonyának rendezetlensége, Bosznia-Hercegovina működésképtelensége, illetve Koszovó státusának megoldatlansága.¹⁹¹

A legnagyobb kudarc azonban egyértelműen a gazdaság működésében jelentkezik. A leglátványosabb eredmény Montenegro fellendülése, mely bár látványos, tartogat veszélyeket.¹⁹² A térség többi országa számára jelenleg nem mutatkozik ígéretes gazdasági perspektíva. A nyugat-balkáni országok középtávon uniós tagsággal számolnak, de addig még rengeteg a tennivalójuk. A bővítési és szomszédságpolitikai biztosa, Johannes 2014 őszi nyilatkozata szerint „nem lesz bővítés a következő öt évben”.¹⁹³ Az EU reformpolitikájában persze változatlanul ott van a

¹⁸⁹ Horváth i.m. 384.

¹⁹⁰ G. Fehér i.m.

¹⁹¹ Remek Éva: Az EU bővítésének biztonságpolitikai aspektusai In.: Magyarország és a CSDP, szerk. Turke András-Besenyő János-Wagner Péter, Zrínyi Kiadó, 2016, 129-149. ISBN 978 963 327 672 3

¹⁹² Az 1990-2013-ig tartó időszakban a GDP/fő érték folyamatosan nőtt, de a gazdaság tényleges fejlődését a finanszírozás tényleges hiánya, túl nagy bürokrácia, munkaerő képzetlenség és morál hiánya, lopás, korrupció megnehezítik. The Global Competitiveness Report 2014-2015. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf A letöltés ideje: 2016.04.15.

¹⁹³ Minister of State Roth: EU enlargement is also in our interest. Press release 2016.04.09. http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Infoservice/Presse/Interview/2015/150409_DW_EU-Erweiterung.html?nn=479796

jogállamiság, a demokrácia és a gazdaság megerősítésének célkitűzése, de az új felelős ez irányú munkáját az óvatosság fogja jellemezni. Meg is említette, hogy a minőséget kívánja a sebesség elé helyezni az elkövetkező öt évben.¹⁹⁴

Referenciák

- [1] A csatlakozási kritériumok: <http://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/>
- [2] Az Európai Bizottság tájékoztatója. http://ec.europa.eu/news/eu_explained/130701_hu.htm
- [3] Az uniós jogszabályok összefoglalói. Integráció az Európai Unióba. http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18006_hu.htm
- [4] DG Trade Statistical, Pocket Guide May 2015, 94 http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/may/tradoc_151348.pdf
- [5] EU-Balkan Summit, 21 June 2003 http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-03-318_en.htm
- [6] Gazdag Ferenc: Európai integráció és külpolitika. Osiris. 2005
- [7] Hans Georg Ehrhart: Prevention and Regional Security: The Royaumont Process and the Stabilization of South-Eastern Europe 334. <http://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/98/Ehrhart.pdf>
- [8] Horváth Zoltán: Kézikönyv az Európai Unióról. HvgOrac Lap- és Könyvkiadó Kft., 2011. 590-596. ISBN:978-963-258-129-3
- [9] Juhász József: Az EU és a Nyugat-Balkán ma. VIII. évf. II. szám 2014.06.07. http://epa.oszk.hu/02000/02090/00021/pdf/EPA02090_mediterran_2014_02_28-35.pdf
- [10] Lőrinczné Bencze Edit: Az Európai Unió bővítési politikájának elmélete és gyakorlata Horvátország példája In.: Tér és Társadalom, 23. évf., 2009/1. 133-156
- [11] Remek Éva: Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép – fókuszban a V4, Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat, 2014/2-3., 105-115.
- [12] Siposné Kecskeméthy Klára: A zsugorodó Balkán, 2009. Balkán Füzetek Különszám I. Magyarország és a Balkán p. 29-36. Előadás a VI. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, PTE TTK FI-KMBTL, Pécs

¹⁹⁴ Uo.